

није 21. августа 1331. године.³⁰ Пошто није био кадар да организује одбрану, побегао је с малобројном пратњом у тврђаву Петрич, а у Душанове руке су дошли двор и ризница. У његовој власти је остала и маћеха Марија Палеолог са својом децом. После тога је Душан наставио да прогони оца. Поново га је опколио у Петричу и присилио на предају. Дечански је са женом и децом из другог брака затворен у звечанску тврђаву, где је после нешто више од два месеца под нејасним околностима изгубио живот (11. новембра 1331).³¹

Вест о победи младога краља стигла је до Дубровника на самом почетку септембра. Душану је упућено писмо са изјавама радости због славе и узвишења које је доживео, с наговештавањем свечаног посланства. То посланство са честиткама и даровима није могло да стигне на свечаност краљевог крунисања које је обављено 8. септембра у другом двору Немањића, у Сврчину, где се нашао окупљен сабор племства и свештенства целе српске државе.

³⁰ Тачан датум се може извести из податка Даниловог настављача да је напад био у среду. Како се у Дубровнику већ 3. септембра 1331. знало о Душановој »слави и узвишењу« (Моп. Rag. V, 324), с више поузданости се може тврдити да се то одиграло у среду 21. августа неголи у среду 28. августа, јер у овом другом случају не би било довољно времена да вест стигне до Дубровника.

³¹ Преглед старих и нових мишљења о смрти Дечанског даје М. Маловић, Стефан Дечански и Зета (у штампи).

ОСВАЈАЧКА ПОЛИТИКА КРАЉА ДУШАНА

Преузевши престо као приврженик домаће властеле, нови краљ је намеравао да одмах крене према југу, у освајања византијских области, што је властела од њега и очекивала. Али пре тога млади краљ Душан се морао позабавити неким задацима у спољној и унутрашњој политици. Почетак ратовања против византијских области зависио је од односа српске државе према суседној Бугарској, у којој је 1331. године такође дошло до промене на престолу. После битке код Велбужда, власт је у Бугарској преузела Ана, сестра Стефана Дечанског и бивша супруга погинулог цара Михаила Шишмана у име свога сина. Уз помоћ победничких српских одреда, она је са сином Јованом Стефаном дошла у Трново. Међутим, та просрпска струја убрзо је изгубила власт, а бољари су довели на престо свога експонента Јована Александра (1331–1371), рођака цара Михаила Шишмана. Да би све расположиве снаге могао ангажовати у походима ка југу, краљ Душан је с новим бугарским царем закључио уговор о пријатељству, који је учвршћен и родбинским везама: Душан се оженио Јеленом, сестром цара Јована Александра. Односи између две суседне јужнословенске државе остали су углавном добри до краја Душанове владе (1355).

У првим годинама владавине краљ Душан се морао суочити с неочекиваним тешкоћама у самој Србији. Већ у пролеће 1332. године избија побуна великаша у Зети, баш у области где је једва годину дана раније млади краљ и почео акцију за преузимање престола. Незадовољни свакако наградама којима је Душан по преузимању власти платио њихову помоћ, зетски великаши су устали под вођством војводе Богоја, чије је седиште било у Светом Срђу на Бојани. Покрет се проширио и на суседне области северне Албаније, којима је господарио великаш Димитрије Сума. Побуна је, вероватно, имала шире размере, што се види из извештаја барског архиепископа Гијома Адама француском краљу Филипу VI (1332), у којем се говори о нестабилној ситуацији у Србији. Жестоки немири у непосредном залеђу узнемиравали су Дубровчане, забринуте за сигурност трговинског промета, те су они енергично покушавали да измире завађене стране. Млади краљ Душан брзо је угушио побуну зетских великаша и тако успоставио унутрашњи мир у држави, што је био неопходан предуслов за предузимање офанзиве према византијским областима на северним обалама Егејског мора.¹

Међутим, на западној и северозападној граници државе краљ Душан је

¹ О побуни против Душана у Зети вид. К. Лиречек, *Ист. Срба I*, 213; С. Станојевић, *Цар Душан*, Браство 16 (1921) 51 и даље; *Историја Црне Горе*, 2/1 74.

наследно неке старе политичке проблеме још из времена свога оца Стефана Дечанског. У пролеће 1326. године, Дубровчани и босански бан Стјепан II Котроманић почињу рат против властелске породице Бранивојевића који су искористили ситуацију после смрти краља Милутина (1321) и осамосталили се у Хуму. Бранивојевићи су брзо подлегли у борби с надмоћнијим непријатељима, изгубивши поседе у Хуму: Дубровчани су освојили Пељешац са Стоном, а бан Стјепан II друге крајеве Хума све до реке Цетине.² Стефан Дечански је успео касније да ратом поврати Стон и Пељешац, а вероватно и да делимично надокнади губитке у Хуму. Дубровчани, међутим, ни после рата нису одустајали од намере да трајно добију у своје руке Стон и његово полуострво. Нису покушавали да искористе унутрашње борбе у Србији, али су зато одмах после промене на престолу поново настојали да жељену територију добију мирним путем. Од новог краља Душана, кога су свечано поздравили већ у јесен 1331. године, опет су затражили тај значајни уступак. Међутим, Дубровчани су своје намере остварили тек почетком 1333. године, кад су у покушајима да добију Пељешац ангажовали и неке утицајне личности на српском двору. Краљ Душан је 22. јануара 1333. године издао у Пологу повељу Дубровчанима о уступању целог приморја од Стона до Дубровника, као и острва Посредњице на ушћу Неретве. Република се заузврат обавезала да ће Душану платити 8.000 перпера, као и да ће дозволити слободно богослужење православном становништву које остаје на тој територији. Нешто касније (15. фебруара 1333), Дубровчани су добили сличну повељу о уступању Стона и од босанског бана Стјепана II Котроманића, коме су обећали годишњи трибут од 500 перпера.³ Али, Дубровчани се нису држали предвиђених обавеза, нарочито у погледу права православног становништва у стеченим крајевима. Краљ Душан стога издаје у мају 1334. године код Призрена још једну повељу о Стону, поново прецизирајући дубровачке обавезе.⁴

Нагодбом око полуострва Пељешца средили су се односи краља Душана са суседном Дубровачком Републиком, додуше, тако што се Душан одрекао једног дела државне територије. Међутим, питање става краља Душана према Босни остало је отворено јер је после пропасти Бранивојевића, 1326, бан Стјепан II Котроманић освојио делове Хума. Он је намеравао да настави освајање те области, тим пре што је било јасно да су планови новог српског краља управљени у сасвим другом правцу, према југоистоку. Млечани су тада припремали савез за борбу против Угарске, па су, поред бана Стјепана II Котроманића, хтели да привуку и краља Душана, али ти планови нису остварени.⁵ Нередовно стање у односима између Србије и Босне без сумње је

² Уп. В. Ђоровић, *Историја Босне* I, 245 и даље, 253 и даље; В. Трпковић, *Када је Стјепан II Котроманић први пут продро у Хум*, ИГ 1-2 (1960) 151-154; исти, *Бранивојевићи*, ИГ 3-4 (1960) 55-84; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 92.

³ Повеља краља Душана и бана Стјепана II Котроманића, издао Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 47-52; чињеница да су Дубровчани добили од двојице владара потврду о поседу Пељешца покренула је дискусију о томе под чијом се влашћу налазила та територија: под српским краљем или босанским баном. О дискусији вид. В. Трпковић, *Око уступања Стона и Пељешца Дубровчанима* (1326-1333), ИГ 1 (1953) 39-43.

⁴ F. Miklosich, *Mon. Serbica* 107-109; Епископ Никодим, *Стон у сриједњим вјекovima*, Дубровник 1914, 25-26.

⁵ Уп. П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске од 1331 до 1355*, *Летопис МС 222* (1903) 30; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 118.

XXXIV Прстен краљице Теодоре, XIV век, Београд Народни музеј

XXXV Јеванђеље Дивоша Тихорадића, иницијал Т, око 1330. године, Цетиње, Музеј Цетињског манастира

XXXVI Јеванђеље Дивоша Тихорадића, иницијал Т, око 1330. године, Цетиње, Музеј Цетињског манастира

XXXVII Архиепископ Данило II, црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, западни зид, пре 1337. године.

наносило велике штете Дубровчанима, који су зато чинили сталне напоре да дође до споразума између ове две државе у њиховом залеђу. Поздракајући новог српског краља Душана 1332. године, дубровачки поклесари су му нудили посредовање у решавању спора с Босном. Ти дипломатски напори имали су успеха јер је убрзо после нагодбе с Душаном око Пељешца (јануара 1333) дошло до сређивања српско-босанских односа.⁶

Све што је краљ Душан чинио у политици према Дубровнику и Босни имало је јасан циљ – да Србији осигура мир на тој страни, како би што пре почео офанзиву према византијским областима на северним обалама Егејског мора. Експанзија у том правцу била је беспоговоран захтев српске властеле, која је с правом очекивала да ће њен кандидат, млади Душан, одмах кренути у акцију. Стога је Душан већ у првим годинама владавине морао нешто предузети против суседне Византије; непосредно по преузимању власти (1332), он пустоши византијске поседе у источној Македонији, од Струмице до обале Егејског мора, после чега задржава Струмицу с неким градињима.⁷ Први ратни поход против византијских области није био већих размера, јер је за почетак праве офанзиве требало обавити опсежне припреме.

Док је краљ Душан прикупљао снаге за прави рат против Византије, у Србију је изненада стигао истакнути византијски великаш Сиргијан. У бурним годинама првог грађанског рата у суседном царству (1321–22), Сиргијан се с групом аристократа налазио уз младог цара Андроника III Палеолога, али је убрзо, вероватно због супарништва с Јованом Кантакузином, прешао на страну старог цара Андроника II Палеолога. Када је после завршетка грађанског рата Андроник III Палеолог преузео власт (1328), Сиргијан је као присталица старог цара пао у немилост. Осумњичен за ковање завере против новог цара, он се из престонице најпре склонио у ђеновљанску Галату, а затим је преко острва Евбеје и континенталне Грчке пребегао у Србију да краљу Душану понуди услуге у борби против цара Андроника III Палеолога.⁸ Сиргијан је добро познавао прилике у Византијском Царству, а имао је и многе личне везе, тако да је његов прелазак у српски табор био добродошао Душану у његовим освајачким плановима. Уз сарадњу византијског пребега, краљ Душан је одмах пошао у офанзиву ка југу. Први покрети одреда српског краља, уз које је ратовао и Сиргијан (1334), донели су значајне успехе, јер су Срби брзо освојили Прилеп и Охрид, док је Сиргијан заузео Костур. Тако брзи успеси стварали су могућности за смеле планове краља Душана да крене и на сам Солун, па су се његове чете већ јављале у околини овога великог византијског града.

Суочен с брзом и успешном офанзивом краља Душана, чији је крајњи циљ био Солун, византијски цар Андроник III Палеолог тачно је оценио да су конци непријатељских успеха у рукама опасног пребега Сиргијана. Стога је

⁶ В. Ђоровић, *Историја Босне* 252; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 91 и даље.

⁷ О првом Душановом походу говори једино византијски историчар Н. Григора (Gregoras I 457). На овај начин Григору вест тумаче многи старији и новији истраживачи: Руварац, *О првим годинама*, 182 и даље, Зборник 45 и даље; Флорински, *Славјане* 67 и даље; Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, Сабрана дела; IV, 192. Напротив, М. Динић, *Хрља Охмушевић у историји и предању*, ЗРВИ 9 (1966) 96–98, сматра да Григора има у виду нешто каснији Душанов поход против византијских територија у Македонији (1334).

⁸ Сиргијаново бекство различито се датира у 1332. или 1333. годину: уп. U. V. Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, Amsterdam, 1965, 92 и даље.

одлучио да најпре њега уклони. Тај деликатни задатак цар је поверио Сфранцесу Палеологу, поузданом човеку, наложивши му да привидно приђе Србима и првом погодном приликом ликвидира Сиргијана. Српски одреди су се већ налазили у околини Солуна, где је на речи Галику Сфранцес Палеолог успео преваром да убије Сиргијана и благовремено се врати цару Андронику III Палеологу.

Изненадна Сиргијанова погибија у много чему је пореметила планове краља Душана у погледу Солуна, јер је овај одважни Византинац својим искуством, а и везама у Царству, могао осигурати даље успехе. Српски краљ ожалио је и достојно сахранио свога пријатеља, остајући немоћан под чврстим солунским бедемима, сучељен с византијском војском под командом самог цара Андроника III Палеолога, који је у међувремену стигао у Солун да брани угрожене територије. Међутим, Сиргијанова погибија није била једини разлог што је краљ Душан обуставио даље ратовање против Византије. Његовој држави је у то време изненада запретила опасност са севера, од угарског краља Карла Роберта, па је Душан морао прекинути ратовање на југу и похитати на супротне границе, угрожене непријатељем са севера.⁹

У таквој ситуацији, обе стране су показале спремност за преговоре и прекид ратног стања. Двојица владара, Андроник III Палеолог и краљ Душан, састали су се 26. августа 1334. године недалеко од Солуна и том приликом разговарали о питањима која су интересовала њихове државе. Најважније је било постићи споразум о повлачењу нове границе српске државе према југу, а Душан се надао да ће му византијски цар признати право на неке градове и области освојене у претходном рату против Византије. У том походу са Сиргијаном, српски краљ је постигао значајне успехе, па је сада желео да задржи неке од освојених територија. Срби су тада на основу мировног уговора задржали градове Прилеп, Охрид и Струмицу, што је представљало знатно проширење према југу,¹⁰ јер су под власт Немањина дошли неки важни градови, као, на пример, Охрид, који је столећима био седиште аутокефалне архиепископије, или Прилеп, важан стратегијски центар у Македонији. Охридски архиепископ Никола прихватио је власт српског краља, па је касније присуствовао и Душановом царском крунисању (1346). После освајања Прилепа 1334, краљ Душан је оближњем манастиру Трескавцу доделио свечане повеље с многим повластицама и поседима.

Успостављени мир с византијским царем Андроником III Палеологом ослободио је снаге краља Душана за покрет према северу, где је границама српске државе запретила опасност од угарског напада. Угарска краљевина, која је лежала на северним границама Балканског полуострва, одавно је имала одређене аспирације према крајевима јужно од Саве и Дунава. Ти освајачки планови долазе од израза у време угарског краља Карла Роберта

⁹ Опис тих Душанових освајања дају византијски писци Јован Кантакузин и Нићифор Григора (Cantacuzenos I, 450 и даље; Gregoras I, 495–501). Од прегледа, поред класичног Јиречековог дела, *Ист. Срба* I, 215, вид. новије: Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, 94 и даље; R. J. Leonertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, REB 21 (1964) 229–231, Byzantina et Francograeca, 123; М. Динић, *Хреља Охмушевић* 96–98.

¹⁰ Извори различито описују оно што је српски краљ тада задржао. Данилов настављач, 225 и даље, наводи да је Душан отад поседовао Охрид, Прилеп, Костур, Струмицу, Хлерин, Жељезнец, Воден и Чемрен; са друге стране, Јован Кантакузин (Cantacuzenos I, 457), тврди да је српски краљ морао вратити Византији градове које је освојио византијски пребег Сиргијан.

(1308–1342), који је, вероватно још око 1319. године, заузео неке области у северној Србији (Београд, Мачву и Колубару). Док је краљ Душан ратовао на јужним границама српске државе, Карло Роберт је, користећи повољну прилику, у рано лето 1335. године са одредима продро у северне делове Душанове територије. Пошто је закључио мир са царем Андроником III Палеологом, Душан је ослободио војне снаге за одбрану државе од нове угарске опасности, па је после саветовања са угледним великашима одлучио да одмах с оружјем крене против непријатеља на северу. Изгледа да је Карло Роберт био изненађен брзом противакцијом краља Душана: када су српски одреди стигли до манастира Жиче, угарска војска је у неред и паници почела да се повлачи према северу, а у насталом метежу велик број војника утопио се прелазећи Саву код Београда. У том походу, уз краља Душана су, можда, чак стајали и помоћни византијски одреди које је, према одредбама нешто раније склопљеног споразума, послао цар Андроник III Палеолог. Српски краљ је искористио повлачење Угара да би им преотео неке области (Мачву) које су они од раније држали у северној Србији. Иначе, у том рату је као угарски савезник учествовао босански бан Стјепан II Котроманић, чији су великаши Ружир и Милтен Драживојевић пришли краљу Душану.¹¹

Међутим, протеривање угарске војске преко Саве није донело мир на северним границама српске државе, јер је погранично ратовање настављено и следећих година. У току 1338. и 1339. године, угарски краљ Карло Роберт ратује против Душана, имајући чак заштиту папске курије, која је нудила опроштај грехова свим учесницима у борби против шизматика. Изгледа да су тих година и Срби прелазили Саву и у Срему водили борбе против Угара. Чак и у последњој години владавине (1342), амбициозни Карло Роберт поново се налазио на бојишту према Србији. Исте, 1342. године дошло је до промене на угарском престолу јер је преминулог краља Карла Роберта наследио млади син Лајош I (1342–1381), који је с пуно енергије намеравао да настави очеву освајачку политику према југу. Српски краљ Душан није мирно посматрао те акције, већ је нападима на јужне области угарске државе покушавао да осујети намере младог Лајоша I. Те борбе, које су трајале неколико година, имале су, бар што се српске стране тиче, споредан значај јер је сва пажња краља Душана била усредсређена на даља освајања византијских области.¹²

Нова етапа Душанових освајања византијских области није могла започети све док се у суседном царству не укажу прилике погодне за наставак офанзиве. Непосредно после примирја с Душаном (августа 1334), цар Андроник III Палеолог постигао је значајне успехе у борби за обнову власти Палеолога у областима континенталне Грчке, јер је 1336. године коначно запосео плодну Тесалију. Српски краљ стога није могао ни помишљати на нове освајачке акције усмерене ка југу. Штавише, 1336. године у Радовишту на Струмици долази до поновног Душановог сусрета са царем Андроником III Палеологом. Пријатељски сусрет двојице владара трајао је седам дана, али није познато о чему су преговарали. Тај састанак имао је велик значај за царевог најближег сарадника Јована Кантакузина, који је тада упознао краља

¹¹ Опис угарског напада даје Данилов настављач, 227, док податак о помоћном одреду византијског цара доноси само Јован Кантакузин (Cantacuzenos I, 458). О резултатима похода уп. П. Марковић, *Одношаји Србије и Угарске* 15–18; Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 73.

¹² Уп. П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске* 20–22; Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 74.

Душана и његове најистакнутије великаше, што му је било од велике користи током каснијег боравка у Србији (1342).¹³

Мирни односи између краља Душана и суседног Царства трајали су до изненадне смрти цара Андроника III Палеолога (15. јуна 1341). Тај догађај је сасвим пореметио прилике у Византијском Царству јер је престо пришао малолетном Андрониковом сину Јовану V, у чије је име требало да влада регентство, у сарадњи са царицом мајком Аном Савојском. Краљ Душан је, свакако, будно пратио збивања у Византији, те је на вест о наглим променама у Цариграду већ у лето 1341. године кренуо према околини Солуна, где су српски одреди освојили нека насеља, чији су житељи потражили спас у околним тврђавама. У име цариградске владе, Јован Кантакузин је у септембру 1341. године послао изасланике краљу Душану који су обновили мир под ранијим условима, одређеним његовим преговорима с покојним царем Андроником III Палеологом.¹⁴

Међутим, даљи развој догађаја у Царству условио је промену политике српског краља. Велики доместик Јован Кантакузин, који је од ране младости био један од најпоузданијих сарадника Андроника III Палеолога, чврсто се надао да ће после цареве смрти добити положај регента малолетног цара Јована V Палеолога. Против моћног Јована Кантакузина подигла се јака опозиција, пре свега у самом Цариграду, на чијем су челу стајали некадашњи његов сарадник Алексије Апокавк и цариградски патријарх Јован Калекас. С групом сарадника они су стали на страну царице Ане Савојске, спремни да формално бране легитимна права Јована V Палеолога од узурпатора Јована Кантакузина. Повлачење Јована Кантакузина у трачку тврђаву Дидимотику и проглашење за цара (октобра 1341), означили су почетак новог грађанског рата у Византијском Царству. У томе таласу унутрашњих сукоба, који ће трајати више година (1341–1347), Јован Кантакузин је заступао интересе крупне аристократије, друштвеног слоја коме је и сам припадао, што је противничкој страни у Цариграду дало могућност да у борби против Јована Кантакузина окупи масе становништва, користећи њихово нерасположење према феудалној аристократији. Борба између две стране у овом грађанском рату започела је у Тракији. Почетком 1342. године, у великом граду Солуну, а и у градовима широм Тракије, избијају побуне становништва против аристократије и њеног вође Јована Кантакузина, што је, несумњиво, ослабило његов положај у самом Царству. Тако се крајем пролећа 1342. године Јован Кантакузин нашао усамљен у Византији, напуштен од својих многобројних присталица. Не намеравајући да прекине започету борбу за власт, он је одлучио да потражи помоћ у суседној Србији, чијег је краља Душана упознао приликом његових сусрета са царем Андроником III Палеологом. Први покушај Јована Кантакузина да се преко посланика споразуме с Душаном није уродио плодом, те је византијски претендент, оставши само са 2000 највернијих присталица, почетком лета 1342. године кренуо ка српској граници.

На путу према Душановом седишту, Јован Кантакузин је стигао до Просека, тврдога града на стрмим и високим странама клисуре Вардара, где је одраније имао присталица. На Вардару, код Велеса, Јован Кантакузин је сусрео Јована Оливера, моћнога великаша кога је упознао приликом ранијих

¹³ Састанак двојице владара у Радовишту описује само Јован Кантакузин; уп. Cantacuzenos I, 474.
¹⁴ Уп. Cantacuzenos II, 81, и даље.

сусрета краља Душана са царем Андроником III Палеологом. После уобичајених речи поздрава, Јован Оливер је кренуо да обавести краља Душана о доласку византијског претендента, а овоме саветовао да настави пут према Скопљу. Српски краљ се налазио негде на Морави, на граници према Бугарској, јер је пошао да испрати супругу Јелену, која је пошла у посету своме брату, трновском цару Јовану Александру. Сазнавши за изненадан долазак Јована Кантакузина, Душан је са супругом одлучио да се врати, а преко Оливеровог брата Богдана обавестио је свога високог госта да му долази у сусрет.

Састанком краља Душана и Јована Кантакузина у Приштини, јула 1342, почели су преговори о њиховој заједничкој борби против царице Ане Савојске и њених сарадника. Византијски претендент је кренуо у Србију да би евентуално обезбедио себи савезника за даљу борбу у самом Царству. Што се тиче краља Душана, њему је долазак Јована Кантакузина који је тражио савез и помоћ, отварао сјајне перспективе да у новом виду поведе борбу за проширење своје територије на рачун византијских поседа. Као савезник Јована Кантакузина, а користећи његове везе у самом Царству, Душан је могао сада да се бори против цариградске владе и под видом испуњавања савезничких обавеза осваја византијске области и градове. Стога је с великим почастима дочекао изненадног госта и даровао га богатим поклонима, а Јован Кантакузин му је узвратио уздарјем. Међутим, преговори у Приштини нису текли без тешкоћа. Иако је Јован Кантакузин дошао да тражи помоћ од српског краља, он је хтео да је добије уз што мање уступака и обавеза. С друге стране, краљ Душан је желео да искористи невоље Јована Кантакузина и помогне му војском само уз обећање великих територијалних уступака. Изгледа да је српски краљ тражио да му, у случају успешног завршетка заједничког рата, припадну сви градови западно од Христопоља (Кавала), на шта Јован Кантакузин није пристајао.¹⁵

Према подробном опису самог Јована Кантакузина, на став краља Душана одлучно је утицала краљица Јелена, а и савет од двадесет четири најугледнија великаша, који су сматрали да свакако треба помоћи византијском претенденту. Међу Душановим велможама, Јован Оливер је био најважнији поборник савеза и пријатељства с Јованом Кантакузином, али су представници српске властеле тражили да Јован Кантакузин остави као таоца сина Манојла који би се оженио кћерком моћног Јована Оливера. Став српских великаша сасвим је разумљив јер су савез с византијским претендентом и непосредно мешање у унутрашње сукобе суседног царства подстицали наде да ће доћи до нових освајања византијских области. Тако је између српског краља и Јована Кантакузина закључен уговор о савезу за борбу против легитимне цариградске владе, а под основном нагодбом да савезници задрже оно што буду сами освојили.¹⁶

Пре закључења коначног уговора, краљ Душан и Јован Кантакузин расправљали су и о Хрели, моћном великашу чији су се поседи простирали источно од Вардара до тврђаве Мелника на југу. Протосеваст Хрелја први пут

¹⁵ Велике Душанове територијалне захтеве наводи сам Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 264); други савремени историчар Нићифор Григора (Gregoras II, 656) каже да је било говора о томе да освојени градови могу слободно изабрати власт коју ће признати.

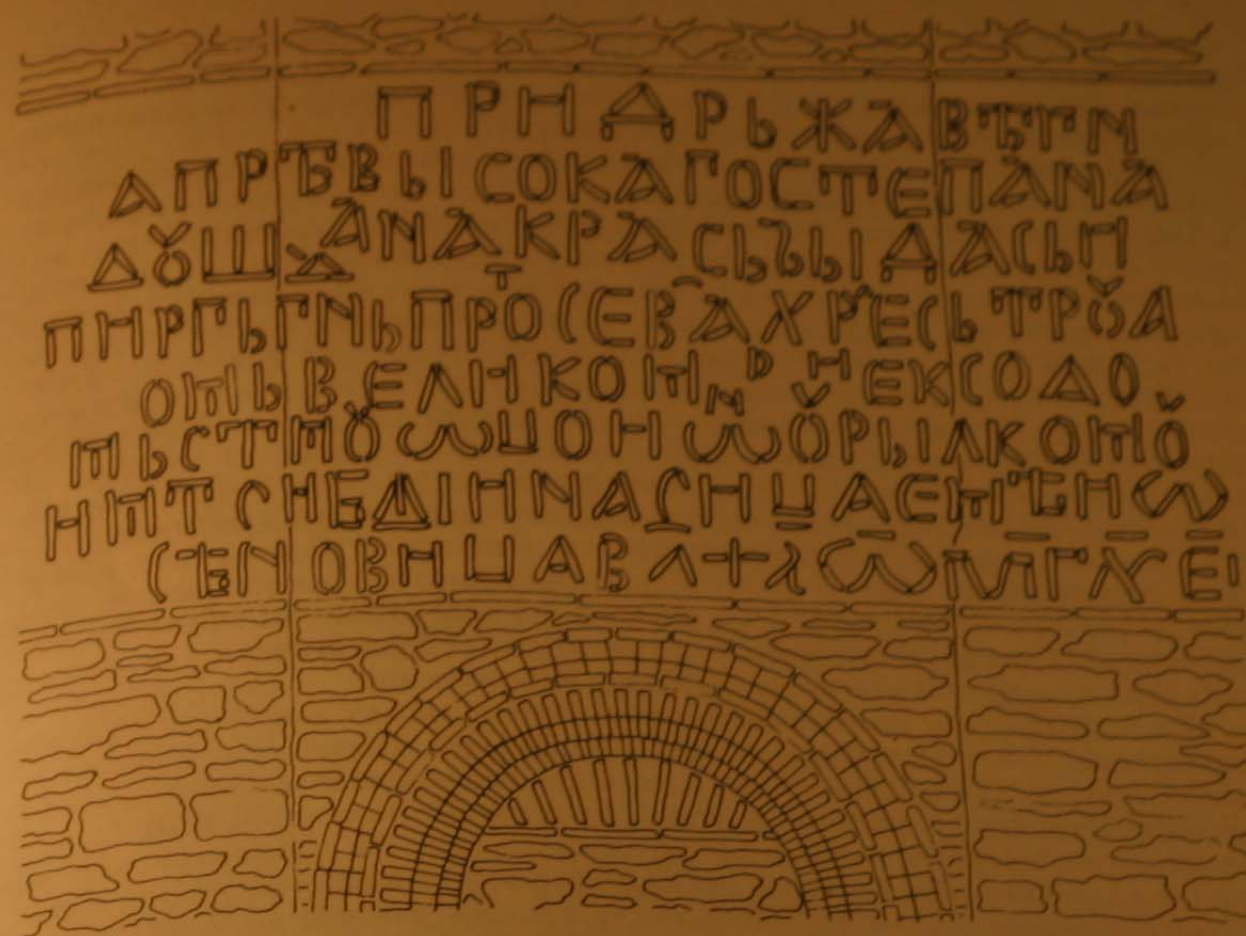
¹⁶ Преговоре детаљно описују Јован Кантакузин и Нићифор Григора (Cantacuzenos II, 257–277; Gregoras II, 636–656).

се јавља 1327–28. године, када као човек краља Стефана Дечанског води његове одреде да помогну старом цару Андронику II Палеологу у борби против бунтовног унука Андроника III. Још пре промена на византијском престолу (15. јуна 1341), Хреља се одметнуо од краља Душана и признао власт византијског цара Андроника III Палеолога, од кога је добио чин великог доместика. Желећи да искористи пометњу изазвану грађанским ратом у Византији, Хреља у пролеће 1342. године прилази Јовану Кантакузину, спреман да му помогне у борби за освајање Солуна. Даље држање овога великаша било је условљено брзим променама у суседним византијским областима. Пошто су у току пролећа 1342. године Јована Кантакузина напуштале присталице, и Хреља је одлучио да прекине пријатељство с њим; најпре је пришао легитимној цариградској влади, стекавши за то високи чин кесара, а потом се крајем лета 1342. године вратио под окриље српског краља, коме је обећао да ће уступити тврђаву Мелник. У преговорима с Јованом Кантакузином, Душан је тражио пристанак за споразум с Хрељом. Међутим, Хреља није дуго остао у служби српског краља, јер је крајем 1342. године умро у Рилском манастиру, који је обновио неколико година раније. Његове поседе и тврђаве освојио је краљ Душан.¹⁷

Пошто је у лето 1342. године у Приштини закључен уговор између српског краља и Јована Кантакузина, савезници су похитали да започну офанзиву према областима које су припадале царици Ани Савојској. Циљ прве заједничке акције био је Сер, важан и велики град недалеко од Струме, који је чувао прилазе Солуну. У поход против Сера Јован Кантакузин је кренуо са српским одредима под заповедништвом истакнутих великаша Јована Оливера и војводе Вратка. Напад на Сер, предузет у јесен 1342. године, није донео очекивани успех јер је под бредима града српску војску снашла епидемија дизентерије од које је страдало 1.500 људи, па су се савезници због тога повукли даље од Сера.¹⁸ Неуспех првог покушаја да се освоји Сер није обесхрабрио Јована Кантакузина, те је он у пролеће 1343. са српским одредима поново дошао под овај град, али ни овог пута није имао успеха. Одбраном Сера командовали су огорчени противници Јована Кантакузина, који нису желели да градске капије отворе своме љutom непријатељу.

Краљ Душан је закључио савез с византијским претендентом желећи да искористи унутрашње сукобе у Византијском Царству и под видом заштите права Јована Кантакузина осваја небраћене византијске области. С друге стране, и Јован Кантакузин је с јасним намерама тражио Душаново пријатељство – неопходна му је била помоћ у даљој борби против царице Ане Савојске и њених сарадника. Међутим, византијски претендент никако није намеравао да новом савезнику препусти освајање византијских области и градова, иако је, изгледа, био спреман да му призна право на већ освојене територије. Очигледно је да су се у тим данима двојица савезника руководили опречним интересима и мотивима у заједничкој борби против легитимне цариградске владе, па њихово пријатељство није било дугог века. Поред преузетих обавеза, и један и други су водили и самосталне акције које су одговарале сопственим интересима.

¹⁷ О Хрељиној каријери говори Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 193, 276); уп. и Динић, *Хреља Охмушевић* 95–119.
¹⁸ Опсаду Сера детаљно описује Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 283–292).

Натпис протосеаста Хреље на кули у манастиру Рили, 1334–1335. године.

Планови краља Душана предвиђали су широку офанзиву против византијских области која би се, с једне стране, остваривала помагањем Јована Кантакузина, а с друге, самосталним акцијама против области под влашћу цариградске владе. Покрети Душанових трупа су 1342–43. били усмерени пре свега ка суседној Албанији, за коју су били везани одређени освајачки планови и претходних српских владара. Душанова војска је запосела стране територије у Албанији с важним градовима Бератом, Канином и Кројом, а житељима Кроје српски краљ је свечаном повељом потврдио раније повластице. Тако се скоро цела Албанија нашла под Душановом влашћу, осим приморског града Драча, који је остао под Анжујцима. Други правац самосталних акција краља Душана био је тих година, 1342–43, усмерен ка тврђавама у Македонији које су чувале прилазе Солуну. Из савремених записа се види да његови одреди тада освајају крајеве јужне Македоније с тврђавама Воденом, Костуром и Хлерином. Почетком 1343. године, српски краљ заузима и области источно од Вардара, с тврђавом Мелником, поседе нешто раније преминулог великаша Хреље. Дакле, непосредно после закључења савеза с Јованом Кантакузином, краљ Душан је 1342–43. године предузимао низ самосталних похода против византијских области. Велики успеси

које је у томе постигао нашли су свој израз у потписима Душанових званичних докумената. Почевши од пролећа 1343. године, у њима се помињу грчке земље, што свакако показује да је српски краљ придавао велики значај освајањима византијских области и градова.¹⁹

Савез краља Душана с византијским претендентом закључен је на основу заједничких интереса у борби против царице Ане Савојске и њених сарадника у Цариграду. Међутим, с наглим променама прилика у самом Царству, мењали су се и планови савезника. Положај Јована Кантакузина у Византији изненада се побољшао крајем 1342. године, кад су му, док се бавио на граници српске територије, дошли изасланици грчких великаша из Тесалије спремни да га признају за цара. Прихватајући понуду тесалских феудалаца, Јован Кантакузин поново стиче драгоцен ослонац у самој Византији, а тиме постепено нестаје и потреба за војном помоћи српског краља. Сем тога, већ на почетку заједничких акција, Јован Кантакузин се уверио да му савез са српским краљем доноси одређене тешкоће јер је Душан, не водећи рачуна о преузетим обавезама, самосталним акцијама освајао неке византијске области (Албанију, јужну Македонију). Што се самог краља Душана тиче, и он је брзо схватио да му савез с византијским претендентом намеће извесне обавезе, ограничавајући слободу његових акција управљених ка областима Византијског Царства. Из свих тих разлога морало је доћи до прекида пријатељских веза између српског краља и Јована Кантакузина.

Раскиду њиховог пријатељства делимично су, можда, допринели и напори цариградске владе да промени став краља Душана. Царица Ана Савојска је још у августу 1342. године преко специјалних изасланика покушавала да приволи Душана да раскине савез с Јованом Кантакузином и да га као заробљеника преда легитимној цариградској влади. То посланство, које су чинили неки Георгије Лукас и солунски митрополит Макарије, нудило је као награду српском краљу све византијске градове западно од Христовоља. Византијски изасланици боравили су у Србији још док је српска војска с Јованом Кантакузином опседала Сер, али тада краљ Душан није хтео да раскине пријатељство с византијским претендентом. Међутим, цариградска влада није губила наду да ће разбити савез Душана и Јована Кантакузина. Алексије Апокавк, најближи сарадник царице Ане Савојске, стигао је у пролеће 1343. с бродовима до ушћа Струме, одакле је покушао да преговара с краљем Душаном, односно да уговори састанак на коме би се решила нека важна питања. Међутим, Душан ни тада још није био одлучио да раскине пријатељство с Јованом Кантакузином; штавише, он је намеравао да раскине зароби Алексија Апокавка, па до планираног састанка није ни дошло.²⁰ У напорима да раскине савез краља Душана с Јованом Кантакузином цариградска влада је ангажовала и Млечане, чији је изасланик у лето 1343. године долазио у Србију да испита какав је Душанов став према понудама царице Ане Савојске.

Идеја о нецелисходности савеза постепено је сазревала у Јовану Кантакузину, а и у српском краљу Душану. До стварног раскида њиховог савеза и пријатељства дошло је у априлу 1343. године, када је Јован Кантакузин

¹⁹ О Душановим успесима вид. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 1–11.

²⁰ О преговорима цариградске владе вид. Cantacuzenos II, 305–307, 323–325; Gregoras II, 642.

XXXVIII Маглин, XIII–XIV век

XXXIX Лоза Немањића, Дечани, источни зид припрате, око 1347. године.

XL Лоза Немањића, црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, западни зид, пре 1337. године.

XLI Цар Душан и царица Јелена, деспот Јован Оливер и деспотица Ана Марија, Лесново, северни зид припрате, 1349. година.

изненада напустио заједнички табор и кренуо према Верији, тврђави коју је Душан нешто раније покушавао да освоји поткупљујући њене житеље. По- као заповедника оставио млађег сина Манојла.²¹ Кантакузин је освојио Верију, где је означило је крај дотадашњих пријатељских односа двојице владара. После тога, и један и други су у духу сопствених интереса могли водити политику према цариградској влади.

Тај раскид отворио је српском краљу нове просторе деловања. Сада је могао помишљати на споразум с легитимном цариградском владом, тим је што су с те стране и раније чињени покушаји да краљ Душан промени став. Припремајући борбу против бившег савезника Јована Кантакузина у новим условима, краљ Душан је закључио споразум са Аном Савојском и Алексијем Апокавом, а то ново пријатељство требало је да буде учвршћено родбин-ским везама: Душанов син Урош оженио би се сестром младога византијског цара Јована V Палеолога. Тако је као савезник цариградске владе краљ Душан намеравао да почне борбу против заједничког непријатеља Јована Кантакузина, а да истовремено настави самостално освајање византијских области и градова.

Јован Кантакузин се тада налазио у Верији; држао је и неке оближње тврђаве (Сервија, Платамон), а у залеђу је имао плодну Тесалију, чији су му великаши пришли још крајем 1342. године. Па ипак, изгледа да његове снаге нису биле довољне за обрачун с цариградском владом, изгледа да његове снаге бојишту тога дугог грађанског рата. Он је стога морао потражити нове савезнике, те се у другој половини 1343. године обраћа за помоћ селџучком емиру Умуру, господару Смирне и околине на западној обали Мале Азије. Уз помоћ Селџука, који би прешли у Европу, Јован Кантакузин је намеравао најпре да освоји Солун, а потом ратне операције пренесе у Тракију. Уз одреди савезника Селџука стигли до северних обала Егејског мора и придру- жили се Јовану Кантакузину, он није могао озбиљније да угрози Солун, па се окренуо против неких тврђава на падинама Родопа. Ту му се придружио локални господар Момчило који је за собом имао бурну политичку прошлост: најпре је био у служби византијског цара Андроника III Палеолога, а потом је, бежећи од казне због пљачке, пришао Србима. Сада је Момчило одлучио да своје услуге понуди Јовану Кантакузину, који га је поставио за команданта неких тврђава на падинама Родопа.²²

Међутим, Селџуци као савезници Јована Кантакузина нису могли дуго ратовати у Европи, тим пре што непосредна акција против Солуна није имала успеха. Турски коњаници су намеравали да се укрцају у бродове којима су и стигли са западних обала Мале Азије, али је те бродове изненада напала

²¹ Извори се доста разликују у опису ових догађаја; Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 349-354) каже да је кренуо према Верији уз пристанак самог Душана, а да је од краљице Јелене као пратњу чак добио одред немачких најамника који су били у српској служби. Међутим, други савремени историчар Нићифор Григора каже сасвим супротно, наиме, да је Јован Кантакузин побегао из табора краља Душана (Gregoras II, 659 и даље).

²² Поред византијских писаца Јована Кантакузина и Нићифора Григоре (Cantacuzenos II, 390-403; Gregoras II, 703 и даље, 727 и даље), о Момчилу говори и римована турска хроника о Умуру; уп. *Le Destan d'Umur Pacha*, ed. I. Melikoff-Sayar, Paris 1954, 41 и даље, 101, 124; P. Lemerle, *L'emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur la Geste d'Umur Pacha*, Paris 1957, 169 и даље, 210 и даље.

хришћанска флота која је пошла у поход против турских посела у Малој Азији, па Селџуци нису могли остварити своју намеру. Једини пут повратка у Малу Азију водио је преко Тракије ка обалама Хелеспонта. Тих дана (пролеће 1344), краљ Душан се с војском налазио у југоисточној Македонији, спреман да у савезу с цариградском владом ратује против Јована Кантакузина. Душанове чете већ су држале неке крајеве источно од Струме, са градом Зихном у близини Сера, па је српски краљ одлучио да упути један одред коњице како би Селџуке спречио да се врате у Малу Азију. Српски коњаници, којима је командовао истакнути великаш Прелџуб, сусрели су Селџуке код места Стефанијане, у приморју Струмског залива (маја 1344). У том првом okrшају с Турцима на европском тлу, војници краља Душана насели су вештој варци непријатеља. Оставили су коње и кренули уз један брег у потеру за непријатељем, а за то време су Селџуци брзо стигли до њихових коња и до ногу потукли Прелџубове коњанике, први који су Срби доживели у борби с Турцима, није био тако тежак да би пореметио Душанове даље освајачке планове. Они су пре свега били везани за тврђаве јужне Македоније, где је српски краљ од присталица Јована Кантакузина преотео град Верију, натеравши његовог сина Манојла да се повуче према Тесалији, која је још од краја 1342. године стајала уз Кантакузине.

Положај Јована Кантакузина у Тракији није био повољан, иако су ту још били његови савезници Селџуци који су потукли одред Душанове коњице код Стефанијане. Главни Кантакузинов противник Алексије Апокавк сакупио је у Цариграду приличне снаге с којима је продро све до тврђаве Хераклеје, у унутрашњости Тракије. Тај успех трупа цариградске владе утицао је на држање родопског великаша Момчила, који напушта Јована Кантакузина и прилази царици Ани Савојској. За тај корак Момчило је као награду добио високи чин деспота. Како у току 1344. године ситуацију у Тракији није окренуо у своју корист, Јован Кантакузин је желео да то свакако учини следеће, 1345. године, уздајући се у помоћ проверених пријатеља Селџука. И овога пута се емир Умур одазвао позиву, пославши у Европу војну силу од 20.000 коњаника, уз чију је помоћ Јован Кантакузин намеравао да се обрачуна са свим непријатељима у европским областима. На удару се нашао бунтовни и нестални Момчило, који је код тврђаве Перитеориона, источно од Месте, храбро пао у борби са Селџуцима (7. јуна 1345), док су његови поседи припали Јовану Кантакузину.²³

Почетком лета 1345. године, краљ Душан је намеравао да настави освајања византијских градова, па се поново окренуо према Серу, где је постојала странка наклоњена Србима, спремна да им преда град. Душан је претходно освојио још неке тврђаве у долини Струме. Обрачун с родопским великашом Момчилом (у јуну 1345) проширио је планове Јована Кантакузина и на борбу против Душана. Пре предузимања напада на сам Цариград, он је намеравао да се обрачуна са свим непријатељима у европским деловима Царства. Припремајући се да пође против српског краља, упутио му је посланике под зидине Сера; позвао је Душана да одмах прекине опсаду Сера, иначе ће са савезни-

²³ Детаљан опис битке даје Јован Кантакузин (Cantacuzenos 423 и даље); уп. С. Новаковић, *Срби и Турци*, коментар С. Ђирковића, 442 и даље; P. Lemerle, *нав. дело*, нап. 2.
²⁴ Крај Момчилове каријере описују Кантакузин и Григора (Cantacuzenos II, 529–534; Gregoras II, 727 и даље).

цима Селџуцима кренути против њега. Међутим, док је Јован Кантакузин с војском кретао према Струми, недалеко од Христопоља стигла му је вест о убиству Алексија Апокавка у самом Цариграду (11. јуна 1345). Ликвидирање главног сарадника царице Ане Савојске, а огорченог противника Јована Кантакузина, створило је метеж у самој престоници, подстицајући наде претендента да ће тренутно моћи да преузме власт у Цариграду. Веровао је да такву прилику не сме пропустити, па је одустао од намере да се најпре обрачуна с Душаном, и са својим турским савезницима кренуо је према бедемима престонице. Међутим, Селџуци су га управо тада напустили и повукли се у Малу Азију, те је и ова акција Јована Кантакузина против чврстих цариградских бедема остала без успеха.²⁵

За то време је српски краљ Душан слободно настављао своје војне акције, првенствено против Сера. Душанови напори да се домогне Сера нису овога пута остали узалудни, јер је 25. септембра 1345. године град пао у српске руке.²⁶ Освајање великога и богатог града, који је више година био мета српских напада, представљало је значајан успех краља Душана. Међутим, тада није само Сер доспео под српску власт, већ су исту судбину доживели и остали делови југоисточне Македоније, све до кланаца источно од града Христопоља. Под влашћу српског краља нашло се и читаво Халкидичко полуострво са Светом Гором (Атос), центром монашког живота источније православне света. Житељи Свете Горе, монаси старих и угледних манастира, могли су својим огромним ауторитетом пружити снажну идеолошку подршку Душановој власти у освојеним византијским областима. Краљ Душан је зато већ новембра 1345. године издао општу хрисовуљу свим монашким обитељицама у Светој Гори, потврђујући им поселе и привилегије, док су они пристали да формално признају српског краља за господара и у свим богослужењима помињу његово име, задржавајући ипак право да прво помињу име византијског цара.²⁷ То је прва у низу грчких повеља краља и цара Душана светогорским манастирима, које је он издашно даривао новим поселима и повластицама.

Запоседањем Сера и других градова југоисточне Македоније у ратној сезони 1345. године завршава се значајна етапа Душанових освајања византијских области. Тим последњим походима границе српске државе знатно су проширене према југоистоку, све до кланаца који леже нешто источније од Христопоља. Сам српски краљ је тим освајањима придавао велики значај. Тек од јесени 1345. у Душановим потписима се наводи Романија, назив који се, у ствари, односи на освојене византијске области.²⁸ Још значајније је да је Душан после свих тих успеха одлучио да се крајем 1345. године у Серу прогласи за цара; с том титулом он се први пут јавља у хрисовуљи светогорском манастиру Ивируну, издатој јануара 1346. године. Крунисање је уследило неколико месеци касније, 16. априла 1346. у Скопљу.

²⁵ Опис ових акција даје Јован Кантакузин (Cantacuzenos II, 536–552).
²⁶ Тачан датум освајања Сера утврдио је још А. Соловјев, *Цар Душан у Серу*, Лич 1–4 (1935) 472–477.

²⁷ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, бр. 5.

²⁸ Вид. Љ. Максимовић, *Грци и Романија у потписима Стефана Душана*, ЗРВИ 12 (1970) 61–78.